

ADAM MROZOWICKI, COPING WITH SOCIAL CHANGE. LIFE STRATEGIES OF WORKERS IN POLAND'S NEW CAPITALISM

Aleksandra Leyk
Uniwersytet Warszawski

W początkowych latach transformacji w dyskusji naukowej dominowała przesiąknięta duchem teorii modernizacji perspektywa tranzytologii. W jej ramach analizowano warunki przejścia do rynku i demokracji, poszukiwano czynników warunkujących przemianę i piętnowano zarówno instytucjonalne, jak i psychospołeczne dziedzictwo socjalizmu, postrzegane jako przeszkoda na drodze „powrotu do normalności”. Z czasem perspektywa ta zaczęła być wypierana przez odmienne ujęcia, w których transformację postrzegano jako specyficzny proces, czy wręcz ład (postsocjalizm), powstały w wyniku wprowadzania nowych instytucji na grunt społeczeństwa mającego swoją specyfikę instytucjonalną i kulturową. Analizy, nawiązujące najczęściej do paradygmatów neoinstytucjonalizmu lub interakcjonizmu, skupiały się na procesach adaptacji aktorów do nowych warunków, oddolnym tworzeniu się transformacji w perspektywie ciągłości i zmiany. W ten nurt badań nad transformacją wpisuje się praca Adama Mrozowickiego¹. Jednak dokonana przez niego analiza zdecydowanie wykracza pod względem teoretycznym i metodologicznym poza znane nam opracowania transformacji i jej doświadczania przez robotników.

Po pierwsze, badania Adama Mrozowickiego oparte są na wywiadach biograficznych. To etnograficzne podłoże zbliża pracę Mrozowickiego do nurtu antropologicznych badań transformacji, przeprowadzanych

¹ W języku polskim dostępny jest artykuł na podstawie książki: Mrozowicki, Adam. 2010. *Robotnicy po transformacji. W poszukiwaniu podmiotowości*. W: Żuk, Piotr (red.). *Podziały klasowe i nierówności społeczne*. Oficyna Naukowa, s. 240–257.

dotychczas raczej przez badaczy zachodnich² i dopiero od niedawna znajdujących rezonans w kraju (wywołany między innymi tłumaczeniem książki Elisabeth Dunn *Prymatyzując Polskę* czy odkrywaniem nurtu *postsocialist studies* zapoczątkowanego przez Katherine Verdery i Michaela Burawoya³).

Po drugie, badania oparte są na twardych podstawach teoretycznych, których często brakowało dotychczasowym opisom rzeczywistości post-socjalistycznej. Jak przekonująco argumentuje autor, dotychczasowe prace poświęcone przemianom transformacyjnym nie dostarczały narzędzi, które pozwoliłyby ująć strategie radzenia sobie ze zmianami przez różnych aktorów społecznych w sposób całościowy, uchwycić różnorodność oddolnych transformacji i ich uwarunkowań. Jego praca wyrasta z takiej właśnie ambicji.

Mrozowicki wychodzi od problemu, jak wyjaśnić pojawienie się aktywnych strategii działania w części środowisk robotniczych? Jak wyjaśnić źródła kształtowania się z jednej strony strategii indywidualistycznych (indywidualna lub rodzinna przedsiębiorczość), a z drugiej, kolektywnych (nowy aktywizm związkowy)? Jak zrozumieć jednoczesną marginalizację i brak aktywności innych robotników? Celem książki jest wypracowanie narzędzi odpowiednich do rekonstrukcji i interpretacji różnorodności strategii życiowych robotników, ich sposobów radzenia sobie ze zmianą systemową i zmianami wywołanymi przez proces transformacji. Autor, kierując uwagę ku zmarginalizowanej społecznie i dyskursywnie grupie zawodowej⁴, zadaje tym samym ważne pytanie o wzajemne warunkowanie ludzkiego działania (*agency*) i jego strukturalnego kontekstu (*structure*).

Wyjątkowość i znaczenie książki Mrozowickiego wynikają także z samego przedmiotu badania. Są nimi robotnicy, którzy zdają się pozostawać w tle zainteresowań potransformacyjnej socjologii jako przeżytek dawnego systemu, przegrany, który znika z pejzażu globalizującego się społeczeństwa. Tymczasem, jak wylicza autor, stanowią w Europie wciąż od 1/3 do 2/3 jej dorosłych mieszkańców. W nowych trendach gospodarczych Mrozowicki dostrzega nie tyle śmierć klasy robotniczej i realizację tezy o końcu pracy, ile wartość obserwacji przemiany środowisk robotniczych.

² Sama metoda biograficzna była, co prawda, stosowana w badaniach polskich autorów, jednak twierdząc, że perspektywa antropologiczna w badaniach transformacji była charakterystyczna bardziej dla badaczy zachodnich niż polskich.

³Zob. m.in.: Burawoy Michael i Verdery Katherine. 1999. *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. New York–Oxford: Routledge; Verdery Katherine. 1996. *What Was Socialism and What Comes Next?* Princeton: Princeton University Press.

⁴Autor nie posługuje się pojęciem klasy robotniczej, używa kategorii środowisk (*milieux*) robotniczych.

Coping with social change... składa się z rozbudowanej części teoretycznej oraz analizy empirycznej. Mrozowicki rozpoczyna od ustalenia i redefinicji (*rethinking*) ram socjologicznego rozumienia transformacji. W tym celu przybliża dyskusję na temat charakteru polskiego socjalizmu i kapitalizmu. Skupia się ona na pytaniu o podobieństwa i różnice między modelem wojennego rozwoju w bloku wschodnim i społeczeństwach Zachodu oraz sporach wokół charakterystyki fordyzmu i postfordyzmu. Innymi słowy, Mrozowicki stara się zarysować specyfikę „postsocjalistycznego kapitalizmu”. Omówienie historii, w której zanurzone są biografie robotnicze, pozwala na rzetelną analizę procesów ciągłości i zmiany, wolną od uproszczeń i mitologizacji. Na tak przygotowanym gruncie Mrozowicki opisuje specyfikę klasy robotniczej w Polsce, w szczególności na Śląsku. Analizuje zarówno dziedzictwo strukturalne (segmentacje środowiska robotniczego), jak i kulturowe (dyskurs o klasie robotniczej) oraz ich przemiany w kontekście wykluwającego się „postsocjalistycznego kapitalizmu”.

Mrozowicki dokonuje także przeglądu literatury, wskazując na brak spójnej tradycji badań nad polskimi robotnikami, które podlegały ograniczeniom najpierw socjalistycznej ideologii, potem zachłyśnięcia się fenomenem Solidarności, a wreszcie neoliberalnej doktryny widzącej w nich klasę marginalną albo populistyczne i reakcyjne zagrożenie (mimo badań obnażających prorynkowe czy umiarkowane nastawienia klasy robotniczej wobec transformacji). Stwierdza także, że w większości dotychczasowych ujęć robotniczych doświadczeń transformacji rzadko pojawiał się wymiar ich aktywności, podmiotowości⁵ i refleksyjności. Źródło takiego stanu rzeczy dostrzega w deterministycznym charakterze wyjaśnień transformacyjnego losu robotników, obecnym zarówno w perspektywie strukturalnej (robotnicy jako ofiary), jak i kulturowej (robotnicy jako ograniczeni przez wyuczoną bezzadność, cywilizacyjną niekompetencję czy kulturę ubóstwa). Na tym tle wyróżniają się prace Juliusza Gardawskiego, Marka Latoszka, Davida Osta, Alison Stenning, Jane Hardy, Guglielmo Meardiego czy Elisabeth Dunn, które autor omawia, wskazując na wylaniający się z nich ambiwalentny i negocjowany charakter robotniczej świadomości oraz bardziej zniuansowany obraz tej grupy. Podkreślając wagę powyższych ujęć, pozwala sobie także na uwagi krytyczne wobec, między innymi, mitologizowania robotników jako jednolitej grupy walczącej o sprawiedliwość społeczną czy nadmiernego akcentowania wymiaru ich sprawczości, niezbilansowanego uwzględnieniem strukturalnych ograniczeń.

⁵ Istotne dla podejścia autora pojęcie *agency* tłumacząc, w zależności od kontekstu, jako aktywność, podmiotowość lub sprawczość.

Choć można dyskutować na temat niektórych elementów rekonstrukcji literatury przedmiotu, to bezsprzecznie Mrozowicki dokonuje szerokiej i dogłębnej analizy i syntezy naukowego dyskursu transformacyjnego. Nie ogranicza się do przedstawienia teoretycznych deklaracji autorów, ale wydobywa najważniejsze, nieraz ukryte założenia analizowanych prac oraz ich teoretyczne i metodologiczne konsekwencje. Uwzględnia szerokie spektrum opracowań, w tym również zachodnią literaturę na temat polskiej transformacji, szczególnie z nurtu antropologicznego. Pozwala mu to, między innymi, konstruktywnie skrytykować drugie (rzadziej spotykane) oblicze badań nad robotnikami i transformacją, czyli ujęcia radykalnie podmiotowe, a dzięki temu lepiej przygotować grunt własnych poszukiwań teoretycznych. Te są jednak wyznaczone, zgodnie z przyjętą przez autora metodologią teorii ugruntowanej, także procesem pozyskiwania danych, dlatego też najpierw przybliże jego charakter.

Podstawą empiryczną badania jest około 200 wywiadów biograficznych przeprowadzonych z robotnikami w trzech regionach Śląska (Górny, Dolny i Opolski) w latach 2002–2004. Zostały one poddane analizie zgodnej z zasadami teorii ugruntowanej oraz wskazaniem analizy wywiadów biograficznych opracowanymi przez Fritza Schützego. Interesującym pomysłem wydaje się włączenie w pulę rozmówców osób zatrudnionych w przedsiębiorstwach usługowych (supermarketach) oraz w małych prywatnych firmach. W ten sposób autor otwiera analizę na współczesne trendy zachodzące na rynku pracy. Zaletą książki jest przejrzystość metody i warsztatu autora, który dostarcza szeregu informacji dotyczących doboru i charakterystyki próby oraz procesu badawczego. Poddaje również krytycznej refleksji zalety i ograniczenia zastosowanej metodologii. Należy jednak zauważyć, że niejasna pozostaje odpowiedź na wyartykułowany przez samego autora problem różnicy między *modus operandi* a *modus narrandi*, innymi słowy, związku między doświadczeniem a opowieścią o nim. Narracyjny charakter źródeł, na podstawie których autor konstruuje typologie, rzadko podlega refleksji w toku analizy. Czytelnikowi zaznajomionemu z dyskusją między strukturalistycznym i hermeneutycznym nurtem badań biograficznych zabraknie jedynie pewnych deklaracji ze strony autora, ale już czytelnik, któremu jest ona obca, może nie odnaleźć odpowiedzi na nasuwające się, istotne metodologicznie pytania.

W części teoretycznej autor poddaje krytycznemu przeglądowi tradycje badań klasy robotniczej, socjologiczne koncepcje strategii życiowych oraz rozwiązania ontologiczne i epistemologiczne krytycznego realizmu. Celem tej części jest przedstawienie rezultatów konceptualizacji i operacjonalizacji

pojęć kluczowych dla jego analizy. Mrozowicki podejmuje się badania strategii życiowych rozumianych jako indywidualne sposoby osiągania pożądanego *modus vivendi* za pomocą trzech kategorii: zasobów, etosu oraz refleksyjności. Kategorię zasobów, która ma zdawać sprawę z obiektywnego wymiaru biografii, wywodzi z koncepcji kapitałów Bourdieu. Pojęcie etosu opiera na niedeterministycznym oraz zawężonym odczytaniu koncepcji habitusu, definiując etos jako przekonania moralne i praktyczne nabyte w toku życiowych doświadczeń, ale poddające się także refleksyjnemu przepracowaniu. Wreszcie, aby móc uchwycić źródła działania, niedające się wyjaśnić czynnikami obiektywnymi, wprowadza pojęcie refleksyjności, rozumianej za Margaret Archer jako umiejętność rozważania siebie w relacjach ze światem społecznym.

Po wyjaśnieniu ważnych kategorii teoretycznych i stojących za nimi założeń Mrozowicki doprecyzowuje swoje pytanie badawcze: Jakie strategie radzenia sobie ze zmianą społeczną robotnicy wykształcali po upadku socjalizmu w zależności od dostępnych zasobów, odmiennych form etosu oraz dzielonych form refleksyjności? Aby na nie odpowiedzieć, zadaje pytania pomocnicze, wokół których zorganizowane są kolejno trzy rozdziały książki. Prowadzą one do budowy modelu strategii życiowych robotników oraz ich hybrydyzacji. Każda z części analitycznych wiedzie do konstrukcji typologii opartej z jednej strony na czynnikach obiektywnych, strukturalnych, a z drugiej – subiektywnych, refleksyjnych. Co istotne, typologie te, podobnie jak zarysowane relacje warunkowania między ich elementami, mają charakter niedeterministyczny. Celem autora jest wypracowanie kategorii, które pozwolą uporządkować i zorganizować opis i interpretację przypadków oraz wylaniających się ogólniejszych charakterystyk, nie zaś szufladkowanie ludzi czy zbiorowości. Szczególnie podkreślana jest rola refleksyjności, która umożliwi zmienianie strategii życiowych czy ścieżek kariery, choć oczywiście w ramach wyznaczonych przez strukturalne ograniczenia.

W pierwszym z rozdziałów analitycznych autor zadaje pytanie: „jakie są typowe wzory interpretowania zmiany systemowej w robotniczych opowieściach i jak są powiązane z pamięcią zbiorową o socjalizmie oraz refleksyjnie kształtowanymi „projektami życiowymi?”. Następnie rekonstruuje znaczenia odnoszące się do sfery konsumpcji, pracy, więzi społecznych i sfery publicznej. W kolejnej części bada, czy na strategię życiową robotników mają wpływ (a jeśli tak, to jaki) segmentacja ich środowiska oraz etos nabyty w toku doświadczeń w sferze pracy i poza nią. W tym celu analizuje rolę dostępu do zasobów (cielesnych,

socjo-psychologicznych, kulturowych – wykształcenia i fachowości, społecznych i ekonomicznych) oraz specyficznego moralnego etosu opartego na zakorzenieniu w środowisku pracy, rodzinie czy wspólnocie lokalnej, który przeciwstawiany jest rynkowemu pragmatyzmowi. Zgodnie z przyjętą logiką Mrozowicki rozważa także, w jakim stopniu korzystanie z zasobów i etos są przez robotników refleksyjnie przepracowywane i przekształcane, wyróżniając refleksyjność sprywatyzowaną i wspólnotową. Wreszcie, wychodząc z założenia, że transformacja zachodzi przede wszystkim poprzez mikropraktyki w rodzinach, miejscu pracy czy społecznościach lokalnych, rozważa potencjalny wpływ interakcji między strategiami życiowymi robotników a społeczno-kulturowym kontekstem na zmiany instytucjonalne w Polsce czy węższej, na Śląsku. W tej części koncentruje się, z jednej strony, na zagadnieniu nowego aktywizmu pracowniczego, z drugiej – na konsekwencjach pragmatyzacji i prywatyzacji życia.

Kluczowym „produktem” analizy jest model sposobów radzenia sobie ze zmianą, przedstawiający cztery typy strategii biograficznych oraz zachodzące między nimi zależności. Najbardziej adekwatną kategorią opisu sposobów radzenia sobie ze zmianą okazuje się hybrydyzacja, zachodząca na różnych płaszczyznach: życiowych strategii, etosu czy refleksyjności. Ilustrując typy idealne wybranymi relacjami biograficznymi, Mrozowicki analizuje powiązania między strukturalnymi cechami położenia jednostek, ich życiowym doświadczeniem, dostępem do zasobów i refleksyjnością. Z analizy wylania się obraz degradacji zasobów i proletaryzacji robotników, ale także aktywnych strategii radzenia sobie i pokonywania barier przez pracę nad zasobami lub etosem. W jej toku autor polemizuje także z niektórymi tezami dotyczącymi historii robotników i ich reakcji na przemiany systemowe, wskazując między innymi na współwystępowanie postaw indywidualistycznych i wspólnotowych oraz ich złożone uwarunkowania tkwiące zarówno w socjalizmie, jak i kapitalizmie. Jednak omawiając wkład książki w dyskusję o robotnikach i transformacji, należy przede wszystkim docenić fakt, że dzięki niej robotnicy powracają do socjologii nie tylko jako przegrani, ale także walczący⁶ czy odnalezieni. Jako aktorzy negocjujący swoją pozycję i niecałkowicie/nie zawsze pozbawieni wpływu na swój los.

Słowem podsumowania, jeśli ktoś oczekuje syntetycznej teorii transformacji, nie znajdzie jej w książce Mrozowickiego. Autor opracowuje za to teoretyczne podstawy, które służyć mają możliwości ujęcia i wyjaśniania

⁶ Termin użyty w: Marody, Mirosława (red.). *Między rynkiem a etatem. Społeczne negocjowanie polskiej rzeczywistości*. Warszawa 2000, Scholar.

strategii działania robotników w zależności od posiadanych przez nich zasobów, przeszłych doświadczeń, kontekstu działania, szerszych warunków strukturalnych i kulturowych, jak również ich indywidualnej refleksyjności. Dla wielu (tak jak dla autorki recenzji) będzie to zaleta, ponieważ wprowadzony przez niego aparat analityczny oraz (może nieco zbyt liczne) typologie pozwalają na opisywanie dynamiki zjawisk. W każdym wymiarze Mrozowicki dystansuje się wobec prób zamrażania historii transformacji i upraszczającego szufladkowania robotniczych sposobów radzenia sobie z nią. Tym samym jego książka wykracza tematycznie poza czasowy zakres transformacji, będąc wezwaniem do systematyzacji (i demitologizacji) badań nad robotnikami nie tylko w Polsce, ale i w perspektywie ponadnarodowej czy porównawczej. Wykracza także poza swój właściwy przedmiot badania, włączając się w dyskusję na temat relacji między strukturą i kulturą a sprawczością i refleksyjnością aktorów społecznych (nigdy niefunkcjonujących w zupełnie stabilnym środowisku). Jednocześnie analiza sposobów radzenia sobie robotników ze zmianami systemowymi jest punktem wyjścia do poruszenia problematyki stosunków pracy, instytucjonalnego modelu państwa, działania sfery publicznej czy znaczenia historii i nowych trendów dla praktyk społecznych.

Jeśli chodzi o słabości książki, można autorowi zarzucić pewną swobodę w stosowaniu w części analitycznej tak obszernie wcześniej operacjonalizowanych pojęć, szczególnie w wypadku etosu. Autor wyróżnia dwa jego typy: „moralny etos kolektywny” i „rynkowy pragmatyzm”. Wydaje się, że pierwsza kategoria odsyła do wymiaru przekonań i wartości, druga zaś do wymiaru praktycznego działania. Samo nazewnictwo sugeruje także brak moralnego wymiaru drugiego „etosu”. Podobnie wartościujące wydaje się użycie tej, z założenia analitycznej, kategorii przy przeciwstawieniu pracy opartej na etosie pracy traktowanej jako konieczność.

W pewną dezorientację może czytelnika wprowadzić także sposób omówienia nurtu krytycznego realizmu w rozdziale teoretycznym. Zaczepnięta z niego kategoria refleksyjności wprowadza do opisu i modelu wyjaśniającego element niedeterministyczny. Jednak autor omawia krytyczny realizm w znacznie szerszym kontekście koncepcji działania i propozycji rozwiązania problemu równoważenia między strukturą a podmiotowością w teorii i badaniu socjologicznym. Tymczasem, ponieważ problematykę tę omawia także z perspektywy innych teorii (lub ich odczytań), znaczenie przypisane krytycznemu realizmowi staje się niejasne. Ponadto, o ile można bronić sposobu zastosowania pojęcia refleksyjności jako kategorii analitycznej, o tyle jej oryginalna definicja (oparta na pojęciu

wewnętrznej konwersacji) wydaje się momentami mglista, szczególnie ze względu na brak wyraźnej granicy między jej jednostkowym i unikalnym charakterem a społeczną naturą.

Z kolei część empiryczna pozostawia pewien niedosyt. Opisy typologii przeważają nad fragmentami wywiadów, przez co podstawa ich konstrukcji (nawet jeśli wydają się przekonujące) pozostaje nieco ukryta. Sądzę także, że dla wielu czytelników, szczególnie o antropologicznych i etnograficznych inklinacjach, niezadowolające mogą być proporcje między częściami poświęconymi teorii i typologizacjom a przedstawieniami tak ciekawego materiału empirycznego.

Oczywiście, można się także nie zgodzić z operacjonalizacją pytania badawczego, czy dyskutować z treścią poszczególnych typologii. Jednak żaden z przedstawionych ewentualnych zarzutów nie podważa faktu, że praca Mrozowickiego jest znakomitym przykładem analizy łączącej wymiar mikro- i makrosocjalny, dążącej do równowagi między perspektywą jednostkową i społeczną oraz obiektywną i subiektywną. Jest to także praca napisana w sposób rzetelny i nieulegający pokusom normatywnym czy ideologicznym. Na uwagi o naturze politycznej autor pozwala sobie dopiero w zakończeniu, wskazując na zasadniczy problem dyskursywnej i społecznej marginalizacji środowisk robotniczych, do której przyczynia się między innymi brak rzetelnego opisu robotniczego doświadczenia postsocjalistycznego kapitalizmu. Książka Adama Mrozowickiego, będąca rezultatem imponująco szerokiego przeglądu literatury teoretycznej i empirycznej oraz ambitnego przedsięwzięcia badawczego, wypełnia tę lukę, przez co jest lekturą obowiązkową.

Bibliografia:

/// Mrozowicki Adam. 2011. *Coping with Social Change. Life Strategies of Workers in Poland's New Capitalism*. Leuven: Leuven University Press.